

RECENZÍÓK

PÁLNE KOVÁCS ILONA: AZ INTÉZMÉNYESÜLT HELYI HATALOM SAJÁTOSSÁGAI PÉCSVÁRADON

(MTA RKK Kutatási Eredményei, Pécs, 1986. 126. p.)

A szerző nemcsak egy esettanulmányt készített, hanem a műfaj adta kereteknél „mélyebb fúrásokat” is végzett, s a helyi hatalom vizsgálatának elméleti, módszertani vonatkozásaira is kitért. A mintaválasztás törvényszerűségei, illetve esetlegességei folytán Pécsvárad, ez a Pécstől 19 km-re fekvő nagyközség lett az empirikus vizsgálódás színhelye. A tanulmány „Független változók” alcímet viselő fejezetei megismertetik az olvasót a nagyközség földrajzi adottságaival, történelmi fejlődésével, és bepillantást nyerünk a község állami-politikai irányításában részt vevő szervek (a tanács, a helyi párt és társadalmi szervek, a gazdálkodó szervek és intézmények) működésébe.

Az elmaradhatatlan elméleti bevezetés után tér rá a szerző a pécsváradai viszonyok taglalására. Úgy vélem, nagyon szerencsésen oldotta meg Pálné Kovács Ilona ezt a fejezetet azzal, hogy (itt) a témához kapcsolódó alapfogalmak, illetve kutatási eredmények tömör összefoglalását adja. A későbbiekben egy konkrét problémánál akkor bukkan fel ismét egy-egy külföldi vagy magyar szerző neve, illetve a névvel fémjelzett megállapítás, amikor valamilyen kutatási eredményből levont következtetés helyességének megerősítése vagy az elhatárolás igénye ezt szükségessé teszi. Ily módon a fejezet sem szakad el a tanulmány egyéb részeitől, másrészt a témához kapcsolódó hazai és külföldi szakirodalom nem válik lezáró egységgé, hanem mindvégig „élő anyag” marad.

A tanulmánykötet egyik izgalmas fejezete az V., melyben a szerző a község állami-politikai irányításában részt vevő szervek működéséről tájékoztat. A későbbiekben elsősorban ezzel foglalkozom. A helyi tanács munkájáról kapjuk a legtöbb információt. Megismerhetjük a tanácstestület, a vb, az állandó bizottságok, a szakigazgatási apparátus működését s mindezekhez szorosan kapcsolódva a tisztségviselők

feladatkörét vagy a helyi tanácsrendeletek születésének körülményeit. S közben kibontakozik egy sajátos, kettős struktúrákép, melynek az elemei néha fedik egymást, de inkább egymás mellett léteznek. A hatályos tanács-törvény által biztosított jogok, garanciák – mint normatív szabályozás – mellett a működő mechanizmus játékszabályai egy kissé más szabályok uralta rendszerbe illenek bele. Például a tanácsületekről készült jegyzőkönyvek elemzése kimutatta, hogy a tanácsülés nem teremt megfelelő formát az eltérő vélemények ütköztetésére (34. oldal). Vagy egy másik példa: a helyi tanács tanácsrendeleteiben alig-alig lehet egy kis egyéni ízt felfedezni, mert a felsőbb szintű, „egységesítést” szolgáló szabályok ezt csaknem lehetetlenné teszik. A valóban egyedi kérdések nem jutnak el a szabályozásig – lásd: Pécsváradon a település-fejlesztő társadalmi munka elismerésének szabályozatlanságát (35. oldal).

Úgy tűnik, a jogi szabályozás nem tud igazán, vagy nem kíván olyan rendszer lenni, amely az egyediségeken keresztül érvényesül, ehelyett a szervezetek egységesítését, elszűrkítését, s így diszfunkcionálissá válását segíti elő. A testületek egymáshoz való viszonyát, a köztük kialakult erőviszonyokat is megismerhetjük. A tanács-testület és a vb. összehasonlítása megerősíti a ma már szinte közhelyszerű megállapítást: kisebb létszámnál, nagyobb mozgékonyágánál fogva a vb. az „erősebb” szerv. (A szerző a 48. oldalon pontokba szedve fejt ki ennek okait.)

Logikus okfejtés után következik a tanács működését összegző következtetés: jogszabványai nagyon vérszegények még a jogszabályok által rögzített területeken is. Önálló kezdeményezések híján felsőbb szervek, központosított elgondolások passzív végrehajtója.

A helyi pártszervezet működéséről keveset tudunk meg. A szerző vélekedése szerint:

... . a pártirányítás vizsgálatára alkalmatlanok a normatív — dokumentumelemző módszerek. A helyi közösségvizsgálatok számára egyik, különösen nehéznek ígérkező feladat a pártirányítást jobban megközelítő metodika kidolgozása." (52. oldal). Kétségtelen a szerepe a közösségi politika formálásában, de ezt nagyon nehéz az írásos dokumentumok alapján tettenérni. A Hazafias Népfrent helyi bizottságáról megrajzolt kép alapján egy olyan szervezet működéséről szerzünk benyomásokat, amely nem igazán tényező a helyi politika alakításában — annak ellenére, hogy e szervezet érintkezik a lakosság legszélesebb rétegeivel.

A helyi gazdálkodó szervek működéséről adott rövid összegzés olvastán egyre határozottabban fogalmazódott meg bennem a kérdés: hol van itt a helyi hatalom? Tény az, hogy a térségben működő szinte valamennyi gazdálkodó szerv vezetője vagy vezető állású dolgozója tagja valamilyen, a községet érintő döntéshozó szervnek. Azonban igazán egyik gazdálkodó szervnek sincs szerves, mély hatása a község fejlődésére, egymás között sem alakult ki tartós együttműködés. Jogosan merül fel ismét a kérdés: beszélhetünk-e Pécsváradon he-

lyi hatalom létezéséről? A pécsváradai állami-politikai intézményrendszer egyes elemeinek vizsgálata is sugallta a választ, mely kategórikus *nem*. Ahogyan Gombár Csaba értelmezi a helyi hatalom lényegét — s a szerző ebben az értelemben használja a fogalmat —, az a fajta hatalom semmiképpen sem létezik Pécsváradon. Az eddig elmondottakon túl egy konkrét döntési szituáció körül kialakult huzavonának is a helyi hatalom nemlétét igazolják — a nagyközség összevont rendezési tervéről van szó, (70–75. oldal).

A szerző korántsem tekinti témáját lezártnak. A felsorolt szempontok alapján a vizsgálat, illetve az elemzések folytatása még hosszú évekre való munkát ad. Ami talán „szépséghibája” a dolgozatnak: a szerző előszeretettel használ hosszú, többszörösen bővített körmondatokat, holott a tanulmány tudományos értékét sem rontaná a tömörebb fogalmazás. A továbbgondolásra ösztönző tanulmánykötetet gazdag irodalomjegyzék s a vizsgált időszak Pécsváradának legfontosabb ismérveit tartalmazó nyolc táblázat zárja.

TÓTH ÉVA

SOZIAL- UND VIRTSCHAFTSGEOGRAPHIE 2. STUDIENAUSGABE.
EINFÜHRUNG IN DIE SOZIALGEOGRAPHIE, VERKEHRSGEOGRAPHIE,
FREIZEITSTANDORTE UND FREIZEITVERHALTEN,
RAUMORDNUNG UND LANDESENTWICKLUNG.

(Társadalom- és gazdaságföldrajz 2. kötet. Bevezetés a szociálgeográfiába, a szabadidő-telephelyek és a szabadidő eltöltésével kapcsolatos magatartás földrajzába, a területrendezésbe és területfejlesztésbe. — HARMS Handbuch der Geographie. Paul List Verlag München, 1982. 350 p.).

Az NSZK-ban több kiadó is foglalkozik földrajzi és térgazdasági tárgyú kézikönyv-szériák megjelentetésével. A müncheni kiadónak a „társadalom- és gazdaságföldrajz” hazánkban legmostohábban kezelt részei számára szerkesztett 2. kötete lényegében a harmadik és negyedik szektor földrajzát, valamint a területfejlesztés általános kérdéseit tartalmazza, így joggal válthat ki érdeklődést Magyarországon.

Az első részt a Magyarországon először LETTRICH E. által röviden bemutatott, majd az utóbbi években lényegében BERÉNYI I. és osztálya által művelt, de magyar nyelvű kézikönyvben még meg nem jelentetett *szociálgeográfiát* a müncheni K. RUPPERT-féle iskolához tartozó J. MAIER írta „Bevezetés a szociálgeográfiába” címen és mindjárt az első alfejezetben meg is magyarázza a „bevezetés”

célját, sőt a földrajz mibenlétét. (Hogy erre még ilyen speciális témájú műben sem felesleges kitérni, azt a hagyományos tudalékos indoklás helyett szarkasztikus módon Sain-Exupéry „Kis herceg”-éből vett, a laikus közfelfogást jól tükröző idézettel szemlélteti: „Mi hát a geográfus, Ő egy tudós, aki tudja, hol vannak a tengerek, az áramlások, a városok, a hegyek és a sivatagok. Hiszen ez nagyon érdekes, ... végre egy igazi foglalkozás!”) E studium feladatának azt tartja, hogy mind alkalmazott földrajzi és területtervezési, mind funkcionális, strukturális, tudománytörténeti-metodológiai vagy történelmi-genetikus dimenziókból közelítse meg a témát, mivel nemcsak abból a célból írta opusát, hogy a hallgatók tanuljanak belőle, hanem azért is, hogy vitalapot teremtsen a szakmabelieknek, de az érdeklődőknek is érdekes, igényes ismereteket nyújtson.

Nagyjából egyenlő terjedelmet szentel a szerző „A szociálgeográfiai kutatás szemléletmódja”-nak és a „Szociálgeográfiai kutatás tematikus súlypontja” c. két nagy kérdéscsoportnak. Az elsőt a tudományág fejlődéstörténetével kezdi, bemutatja az 1960-as évek még kiforratlan koncepcióitól a „tevékenységteréségi” tanulmányok készítéséig megtett utat, az újkeletű vitáknak a diszciplína tematikájának kiszélesítésére és a szemléletére gyakorolt kedvező hatását. Ide tartozik a tevékenységteréségi szemléletnek, valamint az „idő-földrajz” és az észlelésszociológiai megfontolásoknak a téralkítás munkájában — a döntésorientált becslésszempontok alkalmazásával, a politikai-gazdasági döntéshozóknak a jóléti gazdasági megfontolások figyelembe vételével — történő felhasználása. A második kérdéscsoportban a térbeli folyamatok innovációit és diffúzióját, valamint a regionális egyenlenségek beépítése igényének figyelembevételével kialakított területrendezés-politikai koncepciót tekinti a legfontosabbnak.

A recenzius érdeklődésére különösen számot tartó K. SCHLIEPHAKE által írt *közlekedésföldrajzi rész* háromszor terjedelmesebb a szociálgeográfiaiál és szerkezetében alapvetően különbözik a hazai közlekedésföldrajzi szakönyvek tematikus felépítésétől. Az első fejezet („A közlekedés mint térbeli jelenség”) a közlekedésföldrajznak a geográfián belül elfoglalt helyével, létezési alapfunkcióival, tudománytörténetével és a mai koncepciójával

foglalkozik. Nagy súlyt helyez a közlekedés közvetlen és közvetett területi hatékonyságának kérdésére, a természeti viszonyok által nagymértékben befolyásolt térbeli közlekedési folyamatoknak közlekedési területi rendszerré való leképződésére. Végigvezeti az olvasót a közlekedésföldrajz szemléletmódjának történeti változásain, a közlekedésnek a településekkel való kapcsolatát előtérbe helyező legrégebbi felfogástól a morfogenetikus és funkcionális irányzatokig és a mai közlekedésföldrajz viszonyát a reá nem egyszer egyaránt igényt tartó többi földrajzi részdiszciplínához, továbbá a komplex közlekedéstudományhoz, a gazdaságtanhoz és több társadalomtudományhoz.

A közlekedés iránti kereslet jelenségeket tárgyaló második fejezet elemzi a közlekedési szükségletek tényezőit, kiváltó okait, így az iparosodás és munkamegosztás révén a lakosság mobilizációjának — a rendszeres ingázást is kiváltó — fokozódását, az anyagszállítási igények megnövekedését, a hírek, információk továbbítása iránti igények mindennaposssá és széleskörűvé válását.

A közlekedés kínálati oldalát tárgyaló fejezet bemutatja a közlekedési pályák, eszközök, formák és rendszerek szerinti strukturáltságát. A különböző közlekedési pályáknál nem annyira az ágazati munkamegosztásban elfoglalt funkciójukra helyezi a hangsúlyt, hanem inkább történeti fejlődésükre, sok adattal — és főként németországi példákkal — szemléltetve. Amikor azonban a bizonyos absztrakcióval megteremtett fejlődési modellekről szól, gyakrabban nyúl angolszász területekről származó paradigmák után. (Pl. a kikötők továbbfejlesztési fázisait tartalmazó BIRD-féle 6 fokozatú „Anyport-modell”). A közlekedési hálózatok alakí, formai típusaira és ezeknek gazdasági következményeire egészen röviden, — de a gráf elméletet sem nélkülözve — tér ki. Az egyes közlekedési eszközök előnyeit és hátrányait szembeállító, a recenziusnak is sok újat hozó értékelés zárja a fejezetet.

A közlekedés és természet közötti — régebbi szerzőknél túlhangsúlyozott — kölcsönhatás mindkét irányának rövid értékelése után a közlekedés és a gazdasági tér közötti sokrétű kapcsolatokat a részletes — és kutatók számára a korábbi fejezetekhez képest sokkal több szakmai értéket hordozó — fejezetben tárgyalja. A közlekedés általi tértagolás néhány hagyományos — főként a vonzaskörzetekkel, zónák-

kal összefüggő – területi formái mellett olyan területi egységekről is szó esik, amelyek mesterkéltnél, hipotetikus fogalmaknak látszanak (pl. a „közlekedési megye”). A közlekedést kényszerpontjai természeti, gazdasági és politikai tényezők által kikényszerítő helyeknek (Zwangspunkte) és a természeti tényezők közlekedéssel szembeni ellenállásának rövid ismertetése közvetlenül átvezet a közlekedés társadalmi szintű költségeihez és hasznához, végigvezetve a közlekedési költségeknek a különféle telephelyeleméletekben elfoglalt szerepét.

A közlekedési áramlásokkal foglalkozó fejezet sok minden között megismertet a gravitációs modellek, a településhálózati centralitás és áramlás összefüggésével. A közlekedés és területfejlesztés egymáshatásáról írt fejezetben a magyar olvasó alig ismert jelenségekről (pl. az olajvezetékek és kikötők térbeli viszonyáról) kap részletes információt. Egyik legjobban kidolgozott és összefoglalt alfejezete a közlekedés és települések viszonyát fejtegető, ahol a közlekedésföldrajz hagyományos problémájáról, az elérhetőségi vizsgálatokról is szó van, de modernebb metodikai megoldásokkal kiegészítve. A szerző a városi közlekedés problémáit is bevonta a közlekedésföldrajzba, e gondolatokkal még meg kell berátkozni, mivel a téma természete és nagyságrendje miatt inkább közlekedésüzemi, üzemszervezési feladatnak, semmint geográfus által eredménynyel kutatható témának érezzük.

A közlekedésáramlási adatok felvételével és elemzésével foglalkozó közlekedésanalízis, a közlekedéstervezés, a közlekedéspolitikai, a közlekedés és környezetvédelem egymásra hatásának témája képezi az utolsó előtti fejezetet, míg a zárófejezet a közlekedés várható jövőjéről ad elképzeléseket.

Miután hazánk nemzeti jövedelméből mind nagyobb arányban részesedik az idegenforgalom, haszonnal forgathatják a könyv harmadik (J. MAIER által írt) részének lapjait a szakmabeliek, amely a jelenségek megközelítésében korszerű szociálgeográfiai szemléletével messze túlhaladja a magyar kutatókét. A „szabadidő” eltöltés helyeinek és résztvevői magatartásának földrajza jóval komplexebb téma a hagyományosnál (az idegenforgalom területi megoszlásának, szerkezetének ábrázolásánál és magyarázatánál), mert a kultúrtájjal való kölcsönhatás, továbbá az embereknek a szabadidő eltöl-

tésével kapcsolatos – társadalmi, anyagi helyzetük, hagyományaik, mentalitásuk stb. – motivációja vizsgálatát is felvállalják művelői. A részletesebb tartalom ismertetés helyett (terjedelmi korlátok!) csak néhány témát emelünk ki: a szabadidő funkció történeti fejlődése, vizsgálati nézőpontjának, metodikájának fejlődése, az idegenforgalmi kereslet és kínálat struktúrái, a második otthon szerepének, elterjedtségének, a tulajdonosok kilétének területi sajátosságai (a szocialista országokból csak a magyarországi helyzetet tartalmazza), a város mint szabadidőtér, a szabadidő tevékenység prognosztizálásának, a területi tervezésben való megjelenítésének szükségessége és lehetősége, többek között az ökológiai terhelés gondjai miatt.

A könyv harmadik, a *területrendezéssel és fejlesztéssel* foglalkozó része (J. HAGEL munkája) azért hézagpótló sokunk számára, mert tömör és arányos összefoglalást ad – számos jellemző adattal szemléltetve – a kapitalista országok ilyen irányú (számunkra többnyire csak esetlegesen ismert) közös és eltérő vonásairól, cél- és eszközrendszeréről. Meglepően régi történeti időktől kapunk áttekintést a tevékenység fejlődéséről, különválasztva a városstervezést a regionális és területi tervezéstől, sorba véve a különféle eszményképeket, koncepciókat, a tervezés nagyságrendi metszeit és területi egységeit a természeti adottságokra, környezetre, társadalmi-gazdasági viszonyokra, infrastruktúrára is kiterjedő területi elemzés és prognózis készítés módszereit, a tervmegvalósítások ellenőrzését, a területfejlesztés-politika eszközeit.

Több szerzős a könyv, de *egyik része sem jellemző, hogy szerzőjének a koncepciója dominálna a mondanivalóban*. Tiszteletben tartva a tankönyv-kézikönyv műfajjal szemben az egyetemes ismeretek iránti elvárást, a szerzők rendkívül széles körű – de mintegy kétharmadában német nyelvű – pontosan hivatkozott szakirodalomból írták meg részeit, így saját felfogásuk jobbára a szerkezetadásban és kevésbé az egy-egy problémával kapcsolatos eltérő vélemények és megközelítések kezelési módjában, interpretálásában jutott kifejezésre, – a saját vélemény túlhangsúlyozásától pedig még az elvi kérdéseknél is óvakodtak.

Remekül ötvözi a könyv a makroszintű (országokként, nagyrégióként tagolt) és a mikroszintű (kisközségi, települési, település-

részenkénti) ismereteket. Nagyban megkönnyíti az írásos információ struktúrájának áttekintését, a vezérszavak kiemelését a sokféle betűtípus alkalmazása és a főbb alkérdések pár szavas megjelenítése a margón. Erre azért van igazán szükség, mert hallatlanul széles tematikus spektrumú anyagot ölel fel a kötet, igen fegyelmettel tömörséggel, így nem térhet ki a részletekre, hanem az altémák leglényesebb elvi jelentőségű, a metodika megválasztásában is orientáló összefüggéseinek, illetve a szemléletünk alakítására is képes struktúrájának közreadására szorítkozik.

Ábrái nemcsak műfajukban, de a szemléltetés célját illetően is hallatlanul sokfélék és a táblázatok adataihoz hasonlóan feltűnően friss információkat tartalmaznak. Közülük különö-

sen a soktényezős térjelenségek bonyolult belső összefüggéseinek és külső kapcsolatainak áttekintését megkönnyítő, egyértelművé tevő modell és rendszerkeret ábrák, valamint a színes térképek, metszetek (pl. több tengeri kikötőről, az Északi-tenger szénhidrogén mezőinek a partokig épített csővezeték-hálózatáról, Schleswig-Holstein idegenforgalmi objektumairól, a Rajna—Majna—Duna csatornáról) figyelemre méltóak, többségük nemcsak szakmai csemege, de igazi látványlény is.

A könyvet tankönyv- és kézikönyv íróinon, kiadóink szerkesztőin kívül a területi kérdésekkel foglalkozó valamennyi kollégának ajánljuk.

GURZÓ IMRE: KÖRKÉP A HAZAI CUKOR-, NÖVÉNYOLAJ- ÉS DOHÁNYVERTIKUMRÓL

Gondolatok három könyv kapcsán

Jó néhány évvel ezelőtt széles körben terjedt el az a nézet, hogy az agrárgazdaság harmonikus fejlődéséhez mind a tervezésben, mind az irányításban, mind pedig a gyakorlati életben komplex, termelésifolyamat-orientált szemléletmódra és problémakezelésre van szükség. Ez azt jelenti, hogy a széles értelemben vett élelmiszergazdaságot különböző, sok szállal egymáshoz kapcsolódó vertikumok (gabona, hús, zölség-gyümölcs, cukor, növényolaj stb.) egységes rendszereként fogjuk fel. E felépítés tudományos megalapozása hazánkban lényegében már megtörtént. Több szerző (pl. Benet I., Bethlendi L., Csizmadia E., Fekete F., Márton J., Németi L., Udovecz G., Vági F. stb.) behatóan foglalkozott a problémával, illetve annak egy-egy részterületével. Ennek ellenére a hazai gyakorlat még mindig adós az élelmiszer-gazdaság végtérkép-szemléletű megközelítésével: a termelés különböző fázisaiban működő mezőgazdasági üzemek, a szállítással, feldolgozással, értékesítéssel foglalkozó vállalatok sokszor nem közös érdekelttség keretében fejtik ki tevékenységüket. Még ma is megfigyelhetők érdekellentétek, monopolisztikus hely-

zetekből adódó előnyök-hátrányok, adminisztratív döntésből eredő kényszerek stb. Ezek hátráltatják egy-egy vertikum fejlődését, sok esetben abszolút módon is visszavetik azt, végső soron a társadalmi termelés hatékonyságát rontják. Az ilyen jellegű problémák feltárása, a precíz helyzetelemzés, a kezelés módjának lehetséges alternatívái stb. mind-mind olyan kérdések, amelyek felé joggal fordult a szakemberek figyelme. Örvedetes tény, hogy az egyre gyarapodó magyar közgazdasági szakirodalomban megszorodott azon könyvek száma, amelyek egy-egy hazai élelmiszer-gazdasági vertikum fejlődését, jelenlegi állapotát és előrelépésének lehetséges (kívánatos?) útját nagy részletességgel rajzolják meg. Ilyen mű a Mezőgazdasági Kiadó gondozásában Bélyeky Béla tollából megjelent „A cukorvertikum gazdaságosság” (Bp., 1985. p. 149.) a Barta Attiláné által írott „A növényolajvertikum gazdaságosság” (Bp., 1986. p. 177.) és a Borsos János szerzőségével fémjelzett „Integráció és termelésfejlesztés a dohány-gazdaságban” (Bp., 1986. p. 231.) című könyv.

A következőkben — egy recenzió szokásos terjedelméhez képest részletesen, a könyvek gondolatgazdagságához mérten vázlatosan — ismertetjük a három, minden bizonnyal széles szakmai érdeklődésre számot tartó művet, és néhány — a munkák olvasása kapcsán a recenzióban óhatatlanul felmerülő — a földrajztudomány témakörébe tartozó kapcsolódási pontokról fejtjük ki nézeteinket.

Mindhárom mű témaválasztása aktuális, a szerzők elemzése érdemes témákkal foglalkoznak, mivel:

- a cukorvertikum az utolsó két évtizedben rendkívül hullámzóan fejlődött, miközben a kisüzemi kézi műveléstől és fejletlen feldolgozási technikától eljutott a nagyüzemi, gépi. művelésig és a világszínvonalhoz képest közepes színvonalú feldolgozásig;
- a növényolaj-termelés az utóbbi időben gyorsan fejlődött, és az egyik legfontosabb konvertibilis devizaszerző ágazatunkká lett;
- a dohánytermesztés és -feldolgozás a második világháború után a permanens jövedelemelvonás következtében európai színvonalú vertikumból a KGST-országok színvonalától is messze lemaradó, a magyar élelmiszeripari ágazatoknak is legelmaradottabbjává vált.

A szerzők a könyvek elején áttekintő helyzetképet adnak a világ nyersanyag-termeléséről, a feldolgozásról, a fogyasztásról, az adott termék kereskedelméről, továbbá elhelyezik a magyar termelést ebben a rendszerben.

A téma tárgyalása során közös metodikai vonás a „nyersanyag-termelés -betakarítás—szállítás—tárolás—feldolgozás—szervezeti és integrációs kapcsolatok” láncolat és különböző közgazdasági összefüggések elemenkénti, részletes, matematikai módszerekkel, modellekkel történő kutatása. A vizsgálatok véleményünk szerint figyelemre méltó, a jövőre vonatkozó gyakorlati teendők megfogalmazásában, kivitelezésében is hasznos következtetéseket eredményeztek. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze:

A nyersanyag-termelési fázisban mindhárom növénynél hatalmas, kihasználatlan tartalékok vannak. Így például a cukorrépa-termesztésben a legjobb külföldi fajták 5–14%-kal (200–500 kg/ha-ral) nagyobb cukortermést adnak mint a hazaiak. Fontos, a termést lényegesen befolyásoló tényező a megfelelő sűrűségű növényeloszlás. A hektáronkénti tőszámot 10 ezerral emelve a termésátlag 3,5 tonnával, a

cukorhozam 600–700 kg-mal nő. Bálteky azt is kimutatta, hogy a növényvédelem igen gazdaságos munkafázis (jól végezve a megtérülés 4–12-szeres; 6000–8000 Ft/ha többletbevétel ad) és öntözni csak rosszabb földminőségű talajokon érdemes.

Az olajosnövények termesztésében nagy előny, hogy a vetésszerkezetbe kiválóan beilleszthetők, termesztésük teljesen gépesíthető és magas jövedelemtartalmú. (A hibrid napraforgó a legjobb talajokon olyan jövedelmet ad, amely búza, kukorica esetén csak kimagasló hozammal érhető el.) A hozam és a jövedelem alakulása szempontjából fontos tényező az ágazati méret, a jó talajelőkészítés és vetés, és (itt is, csakúgy mint a cukorrépánál) az egyenletes növényállomány valamint a gyommentesség. Számítások szerint az optimális ágazati méret 200–300 ha között, illetve 500 ha fölött van. A napraforgó hozama a hektáronkénti 45 ezer tőszám felett a legjobb, a vetés legkedvezőbb időpontja pedig április közepe. Az ezektől való eltérés érzékeny hozam- és jövedelemcsökkenést okoz, ami a gyomosság esetleges hatásait is ideszámítva hektáronként 0,62–1,43 tonnára illetve 5600–12 330 Ft-ra rughat.

A magyar dohánytermesztés a legfejlettebb dohánytermesztéssel jellemezhető országokhoz képest lényegesen lemaradt. A termésátlag az optimálisan elérhetőnek alig 60–70%-a. Jövedelmét csak a terület 20–40%-án takarítanak be. A nagyüzemi dohánytermesztés legnagyobb problémája a speciális állóeszközök pótlásának kérdése: ezek ugyanis a VI. ötéves tervidőszak végére nullára leíródtak.

A szerzők megállapításai szerint nem elhanyagolható termelési fázis a betakarítás—szállítás—tárolás folyamata sem. Ezt bizonyítja az, hogy a cukorvertikumban ma még a megtermelt cukor több mint egyharmad a betakarítás—tárolás—rakodás—gyártelepi répekezelés során megsemmisül. Az is nagy gond, hogy a répa szállítása az őszi szállítási csúcra esik. Az olajos növényeknél a legfontosabb feladat a betakarítási időpont helyes megválasztása, a termés sérülésmentességének biztosítása, a szárítás, tisztítás és a gondos tárolás (a nedvességtől való megóvás). A helytelen aratási időpont-megválasztás nagy betakarítási veszteséget okoz (elérheti a 22%-ot; a hazai átlag 10%, a külföldi 4–6%). Ezeknél a növényeknél előnyös, hogy a betakarítás—szállítás az őszi csúcsot megelőzi. Problémát főleg a 40 ezer tonnás tárolóter-hiány és a javításra szoruló tárolási

feltételek okoznak. A dohányvertikumnál ezekben a munkafázisokban sajnos még ma is igen magas a kézimunka-igény.

A drága automata törőgépeket a termelők nem tudják megvásárolni, kevés a korszerű betakarítógép és a konténeres szárítóbendezés.

A könyvekben nagy hangsúlyt kapott a feldolgozás értékelése. A részletes elemzések feltárták ebbeli gyengeségeinket is. Így például a cukorgyártásban fontos teendő a ma még viszonylag hosszú kampány rövidítése. (A gyárak október eleji indításából legalább 16 ezer tonna többletcukorhoz jutnánk, ami több 10 millió dolláros bevételi többletet jelentene.) Az üzemek tiszta jövedelme széles intervallumon változott, az eredményt rontotta a tőkés piacokra irányuló veszteséges cukorexport. A gazdálkodási színvonalat jelzi, hogy 1982-ben csak 4 üzem volt nyereséges, és csak a Petőházi Cukorgyár tiszta jövedelme volt számottevő. A vertikumproblémák egyik sarkköve a melléktermékek (leveles répafej, szelet, melasz) nem megfelelő hasznosítása. A képződő mintegy 2 millió tonna leveles répafejből 1,4 millió tonna kárba vész: hasznosítása 70 ezer ha tömegtakarmány-termesztésre lekötött szántóterületet szabadítana fel. A répaszelet ésszerűbb felhasználásával a silókukorica-terület és a takarmányozási költségek is csökkenthetők lennének. A melaszból pedig – szeszipari és mezőgazdasági (takarmányozási) hasznosítása mellett – értékes, dollárért beszerezhető termékek (butanol, aceton, citromsav) készíthetők. Egy ilyen, az importot 80%-ban csökkentő citromsavüzem 600 millió Ft-ba kerülne, ami a nettó devizahozamból 3, a nyereségből 4–4,5 év alatt megtérülne.

A növényolaj-vertikumban az alapanyag-termelés és a feldolgozás között az új martfői gyár megépítése ellenére sincs összhang. A gyárak (különösen a fővárosiak) műszaki színvonalában még sok a kívánnivaló. Az olajkihozatal az utóbbi időben az elmúlt két évtized átlagához képest romlott: a daraolaj értéke és a héj olajtartalma nőtt. Az olajtermelés látványos felfutása az alapanyag-mennyiség növekedésének köszönhető. A szójafeldolgozás lényeges kérdése a minél magasabb proteintartalom elérése. Amíg az import szójadara emészthető nyersfehérje-tartalma 48–50%, addig a hazaié csak 42%. A feldolgozási fehérjevesztés 1500 tonna, az ebből eredő többletkiadás kb. 1 millió dollár.

A szóbanforgó vertikumok közül a legrosszabb állapotban a dohányvertikum van. Állóeszközei fokozatosan elöregedtek. (Az elhasználódottsági fok 1966-ban 39,1%, 1983-ban már 50,9% volt.) A fermentálás fejlődési üteme lassú, nincs összhangban a feldolgozás követelményeivel. A dohányvágat-gyártás elavult, színvonala a nyugat-európaihoz képest 15–20 évvel elmaradt. A csomagolás hatékonyságát az élenjáró technikától 70%-os, filtergyártásunkét 40–50%-os lemaradás jellemzi. Fentiek miatt a cigaretták előállításához kb. 10%-kal több dohányt használunk fel, mint a nyugat-európai átlag, jóval magasabb a csomagolás kézimunka-igénye, és kétszer annyi gyártási és csomagolási selejt képződik. Dohánygyáraink 1980–85 között kapacitásukat átlagosan csak 70–80%-ban használták ki.

Az eddig leírtak természetesen nem választhatók el attól a közgazdasági környezettől, amelyben az üzemek dolgoznak, sőt ennek egyenes következményként jöttek létre. Éppen ezért Béltékny B., Barta A-né és Borsos J. is igen nagy teret szentel munkájában a közgazdasági összefüggések (költség-hozam-jövedelem) elemzésének, valamint az egész vertikumot átfogó kooperációs kapcsolatoknak, a vertikális és horizontális integráció kérdéskörének.

A vizsgálatok azt mutatják, hogy a cukorrépa-termesztés nagyon megdrágult. A ráfordítások növekedésének ágazati sorrendjében a cukorrépa-termesztés igen „előkelő” helyen áll: a relatív sorrendben a harmadik, az abszolút rangsorban pedig a második. Béltékny azt is bebizonyította, hogy az alacsonyabb hozamszinten az átlagtermés, a magasabbban viszont a cukortartalom növelésével könnyebb többletbevételt elérni. 4 t/ha cukorhozam alatt veszteséges a termesztés; átlag feletti jövedelem 6–6,5 t/ha-os átlagnál realizálható. A hektáronkénti növényszám és a műtrágyázás erősen hat a jövedelemtömegre: a tőszám növekedésével a tiszta jövedelem is nő; a legmagasabb tiszta jövedelmet a legnagyobb fajlagos műtrágyafelhasználással érték el. A tiszta jövedelmet sok nem számszerűsíthető tényező (időjárás, szervezettség, kártevők kártétele) is befolyásolja.

A vertikumban számos érdekellentét van a gyárak és a répatermelők között. A gyárak a jobb minőségű, magasabb cukortartalmú répa termeltetésében, a gazdaságok viszont a termésátlag-növeléssel sokkal könnyebben elérhető nagyobb bruttó cukortömeg elérésében érdekeltek. Ellentét van a répa átadása–átvétele

időpontjának meghatározásában is. A szántó-földi tárolás cukorvesztése a termelőt sújtja, mivel a mennyiségi-minőségi átvétel a répa ki-tárolásakor történik. A szubjektív megítélés miatt a felek ellentétbe kerülnek a répa tisztaságának megállapításánál, és a fejezetlen répa arányának meghatározásánál is: egyrészt a fejezetlen répa a minta átlagos cukortartalmát rontja, így csökkenti az árszintet, másrészt a fejezetlen répa arányában végrehajtott tömeglevonás hátrányos helyzetbe hozza a termelőt, mivel az ipar a fejezetlen répa kétségtelenül nehezebb feldolgozása ellenére is végső soron ellenérték fizetése nélküli többletcukorhoz jut. Közös érdek viszont a répatermesztés műszaki-technikai színvonalának emelése, a termelők jó minőségű vetőmaggal, gépekkel, vegyszerrel, műtrágyával való ellátása. Sok még a teendő a horizontális integrációs kapcsolatok fejlesztésében is, mivel más, sikeres ágazatokkal összevetve a cukorrépa-termesztés a világszínvonalhoz képest csak közepes színvonalú. Alapvető probléma, hogy a szakmai ismeretek szintjéhez képest a szervezettség, a kivitelezés minősége az üzemek egy részénél nem megfelelő, és ez-ideig nem figyeltünk eléggé a különböző termőhelyi adottságokhoz igazodó technológiai változatok kidolgozására sem.

Az olajnövény-termesztésben a termelési tényezők (földminőség, termésátlag, műtrágyázás, termelési költség) változásai különböző mértékben befolyásolják a jövedelem változást. Ez a napraforgónál közel 70% (termésátlag 62%, földminőség 5%, műtrágyázás 1,5%), míg a repcénél csak mintegy 42% (termésátlag 30%, földminőség 4%, műtrágyázás 8%). A jövedelemráta alapján végzett számítások azt mutatják, hogy a jövedelmezőség optimuma mind-egyik olajnövény esetén a közepes (repcé) vagy jó (napraforgó, olajlen) földminőségénél, magas termésátlagnál és 500 ha-nál nagyobb termőterületnél, illetve ezek együttesénél van. Jelenleg a napraforgó a versenyző ágazatokkal (búza, kukorica, cukorrépa) szemben versenyképes, mivel a gyengébb minőségű talajokon is nagyobb jövedelmet ad, mint más kultúrák a sokkal jobb minőségű földeken.

A veszteséges szójafeldolgozást leszámítva az olajnövény-feldolgozás gazdaságos tevékenység. Az ipar nyeresége a feldolgozás legnagyobb költséghányadát adó alapanyag felvásárlási ártól függ. A költséget lényegesen befolyásolja a melléktermék (olajdara) ára is. A feldolgozás gazdaságossága 1977-től 1983-ig javult. Az

ágazat jövedelemviszonyait javítaná a jobb minőségű, nagyobb olajtartalmú alapanyag, a magasabb olajkinyerés, az exportárak növekedése és a költségek csökkentése.

A horizontális integrációt megvalósító termelési rendszerek működésének eredménye felemás: a rendszerek széleskörűen elterjedtek és gyorsan fejlődtek a napraforgó termesztésében, ugyanakkor erősen változó eredményeket produkáltak a repce, az olajlen és a szója termesztésében. A kritikai értékeléshez hozzátartozik, hogy a rendszerszerű olajnövény-termesztés a kívánt termelési színvonalon még mennyiségben sem érte el a várt eredményt, a minőségi termelésben pedig csak a kezdeti lépéseknél (napraforgó), vagy még ott sem tartunk. A minőségi termelés érdekeltiségi viszonyai nem jöttek létre. Üzemi szinten a feladat a különböző növénytermesztési ágazatok arányos fejlesztése. Ezért több növény különböző technológiáit összehangoltan kell kialakítani. Ez az olajnövényeknél a gabona-termesztéssel való közös fejlesztést kell, hogy jelentse.

Egészen más jelenségek figyelhetők meg a dohányvertikumban: az erős jövedelemvonás miatt az ágazat eljutott oda, hogy lassan a létért küzd. Ezt bizonyítja az, hogy a dohánytermesztés 1980 óta a költségek gyors és aránytalan növekedése miatt veszteséges. A feldolgozóüzemek befizetési kötelezettségei nőnek, a fejlesztési források csökkennek. Míg az élelmiszeripar átlagában — a jelenlegi értékarányokat tekintve — az állóeszköz-állomány átlagos életkora 11,0% nullára írt gépek és berendezések mellett 5,84 év, addig a dohányiparban mindez 22,4% és 10,3 év. Ha az iparág termelékenységére csak fele a világszínvonalnak. Vizsgálatok szerint a dohány, mint állami jövedék egyedül akkora forrást képez, mint az egész élelmiszeripar. Az élelmiszertermelés 1979–83 közötti 100 milliárd Ft-os támogatásából 35 milliárdot a dohányipar fedezett: azaz az élelmiszerek támogatásának egyharmadát a dohányzókra hárítottuk át. A költségvetési terhek ilyen mérvű átcsoportosítása a lakosság 40–45%-át kitevő dohányzókra már a tűrőhatár felé közelít. Eredmény: a stagnáló fogyasztás eltörlődik a gyengébb minőségű, ártalmasabb cigaretták felé.

A dohánytermesztés jövedelmezőségét a hozamszint, a beváltási ár és a költségszínvonal befolyásolja. A fajta helyes megválasztásával, megfelelő agrotechnikával 25–30%-os termésnövekedést és minőségjavulást lehetne elérni.

A termesztés fejlődése alapvetően az igényesebb Virginia-fajták elterjedésétől, a pontos technológiától, és a termőhelyi adottságokhoz való igazodástól függ. A vertikum szerveződésének súlypontja a mezőgazdasági termelés és az elsődleges feldolgozás. Itt van az eszközállomány és a munkaerő 70%-a, alapvetően ez határozza meg a vertikális integráció eszközhatékonyágát és jövedelmezőségét. Legfontosabb szervezési feladat a dohánygyárak alapanyag-szükségletének folyamatos biztosítása. Ez legalább 2 évi mennyiség készletezését igényelné. A költségek bőven megtérülnének a tárolt dohány jobb minősége által elérhető többletbevételeiből. A modellszámítások azt tanúsítják, hogy az ágazat a mostani termelési-gazdasági-hatékonyági-jövedelmezőségi helyzetben önerőből nem képes az indokolt mértékű bővített újratermelésre. Változtatni kellene az ár, adó, támogatás, eszközellátás, verseny, integráció rendszerén. A jelenlegi színvonal megtartását is csak a vertikális láncolatlan belüli igen szoros kutatási-fejlesztési-termelési kooperáció biztosíthatja. A növekedés egyetlen árható útjának az exportnövelés, a műszaki-technológiai elmaradás felszámolásának pedig a tőkekoncentráció és külső erőforrások igénybevétele látszik.

Az élelmiszer-gazdasági vertikumok kutatásának — mint ahogy az eddigi ismertetésből is látható volt — egyik igen fontos szemléleti pontja a közgazdaságtudományi megközelítés. Ám úgy érezzük, hogy a téma az ilyen jellegű vizsgálatokkal korántsem lezárta, annak egyebek mellett számos földrajzi aspektusa is van.

A hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar különböző elemeinek, vagy egészének földrajzi (mint sajátos idő- és tértudományi) szempontú vizsgálata hagyományosan fontos kérdés volt, és ma is az e tudomány művelői számára. Ezt bizonyítják Abonyiné Palotás J., Asztalos I., Bernát T., Eke P., Enyedi Gy., Hanusz Á., Mészáros R., Molnár F., Mosolygó L., Papp A., Sárfalvi B., Vuics T. ilyen jellegű művei.

Ezzel együtt óhatatlanul felmerülnek az alábbi kérdések: mi az élelmiszer-gazdaság megváltozott, végtermék-(vertikum-) szemléletű kutatásában a földrajztudomány feladata? Mi az, amivel a három könyv a vertikumvizsgálatok során nem foglalkozott, nem foglalkozhatott? A szerzők metodikájában közös vonás, hogy „felülről”, az adott ágazat egésze szempontjából közgazdasági megközelítésben tesznek fel kérdéseket, és kísérik meg a válaszadást. Ez

a széles horizontú, makrofolyamatokra koncentráló, országos léptékű vizsgálódás óhatatlanul azt eredményezi, hogy területi különbségeket, kistérségi hatásokat, mikrofolyamatokat nem vizsgálnak. Ez nem lévén céljuk nyilvánvalóan nem is kérhető számon rajtuk. Ám a jelen gazdasági helyzetben — amikor az alulról történő rugalmas szerveződést az élet minden területen egyre inkább kikényszeríti — nem mondhatunk le az „alulról”, a kistérségek, szűkebb közösségek szempontjából történő, döntően a területi különbségekre koncentráció regionális tudományos vizsgálatokról. Így tárhatók fel egy régió, egy kisebb térség, vagy egy-egy gazdasági egység szintjén már ma is meglévő ki nem használt latens lehetőségek, magyarázhatók meg társadalmi jelenségek, folyamatok okai, hatásai és eredményei. E sorok írója például az alföldi cukorvertikum területi fejlődésének vizsgálata során kimutatta, hogy az alapanyag-termelésben az alföldi gyári körzetek között jelentős különbségek vannak. A legjobb helyzetben a mezőhegyesi és a kabai üzem, a legrosszabban a mátravidéki és a szerencsi gyárak vannak. Még nem jött létre a répa-termesztés területi optimuma: igen sok, gyárhoz közeli jó adottságú gazdaság nem foglalkozik répa-termesztéssel, ugyanakkor több távoli gyenge adottságú üzemben gazdaságtalan répa-termesztés folyik. Jelentős a terméseredmények indokolatlan területi szóródása. Ez gondosabb agrotechnikával, pontosabb szervezéssel, a répa-termesztésnek a legjobb adottságú löszhátakra koncentráálásával lényegesen csökkenthető lenne; a termesztés színvonalát ugrásszerűen lehetne emelni. A termesztés jobb területi elhelyezése csökkentené a szállítási távolságokat és a fuvarozás költségeit. Szinte anakronizmusként hat, hogy a racionálisan elfogadható 50 km helyett az átlagos szállítási távolság a mátravidéki gyáraknál (Hatvan, Selyp) 113 km. Az üzemek között a feldolgozás különböző paramétereiben is nagy különbségek vannak. Közös vonás viszont a magas cukorvesztesség — alacsony cukorkihozatal, az alacsony fehér-cukor-hozam, a hosszú kampányidőszak. Ezek eredményeként a magyar cukorgazdaság a megtermelt cukortömegnek csak 72,4%-át képes végtermékként megjeleníteni. Ezt a nemzetközileg közepes értéket az alföldi üzemek Sarkad és Mezőhegyes kivételével nem érik el.

Az ilyen, és ehhez hasonló regionális problémák vizsgálata hasznos, a képet teljessé tevő

kiegészítói lehetnek a közgazdászok egy-egy vertikumról végzett áttekintő elemzéseinek. A problémakezelésben természetesen más szempontú megközelítések is szükségesek; a kutatásoknak természeti földrajzi, illetve társadalomtudományi vonatkozásai is vannak. Ezek rendkívül széles skálán mozoghatnak aszerint, hogy a vertikumokhoz való kapcsolódás határait hol húzzuk meg.

E rövid problémafelvetés keretében néhány – általunk kutatásra érdemesnek tartott – természeti, illetve gazdasági földrajzi kérdéskört említünk. Ilyen például:

A természeti földrajzi tér (mint a gazdálkodás immanens része, és mint a társadalmi-gazdasági folyamatok színtere) erőforrásainak (talaj, domborzat, éghajlat, vízrajz stb.) általános számbavétele, komplex értékelése (pl. agroökológiai-potenciál felmérése, talajértékelés stb.); A mezőgazdasági termelés (pl. egy-egy növény természetése, halászat, egy adott állattenyésztési ágazat, erdőgazdálkodás stb.) szempontjából különböző léptékű térségek (pl. kistérség, megye, régió, ország) értékelése (pl. optimális termőtájak, állattenyésztési körzetek meghatározása); Az emberi tevékenység környezeti hatásainak vizsgálata (pl. már ma is égető környezetvédelmi problémák és potenciális veszélyek feltárása stb.), a megoldás különböző módozatainak keresése.

A gazdasági földrajzi kapcsolódások is sokrétűek lehetnek. Ezek nemcsak agrár földrajzi területeket ölelnek fel, hanem kiterjednek a régió kutatás más – a vertikumokhoz lazábban kapcsolódó – ágaira is, úgymint:

Az élelmiszer-gazdasági vertikumok egyes elemei között termelési, iparirányítási, települési kapcsolatok térbeli rendjének meghatározása (pl. a mezőgazdasági termelők, a felvásárlók és a feldolgozók közötti kapcsolatok földrajzi összetevőinek vizsgálata); A vertikumok mint komplex rendszerek térbeli megjelenésének, szerveződésének kutatása (pl. a nyers-

anyagtermelés és -feldolgozás területi összhangjának kérdései); közlekedési-szállítási-informatikai kapcsolatok területi modelljének és ezzel kapcsolatos optimum kérdések vizsgálata (pl. a szállítás ütemezési, szervezési, szerkezeti és költségviszonyainak feltárása, a szállítás optimalizálása stb.).

A vertikumok kistérségi hatásainak vizsgálata (pl. lehet-e – és ha igen, milyen módon – egy vertikum egy-egy üzeme településfejlesztő erő? stb.); A mezőgazdasági nagyüzemek osztályozása, tipológiája, az innovációs központok területi-termelési hatásainak, az innováció térbeli terjedésének vizsgálata (pl. termelési rendszerek, rendszerközpontok hatásainak bemutatása, értékelése); Különböző vertikum-fejlesztési programok által indukált társadalmi-gazdasági jelenségek térségi vizsgálata (pl. az Intenzív Gabonatermelési Program regionális aspektusainak kutatása), a változó gazdasági szabályozórendszer területi hatásainak vizsgálata (pl. mezőgazdasági és élelmiszeripari nagyüzemek differenciálódása, a kisgazdasági termelés reakciói stb.).

Vertikumok társadalomföldrajzi hatásainak vizsgálata (pl. a foglalkoztatásra, az ingázás alakulására, a településekre stb.); A vertikumok történeti földrajzi bemutatása, hazánk gazdasági fejlődésében játszott szerepük értékelése (pl. hogyan alakult ki és fejlődött egy-egy vertikum napjainkig? stb.).

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a vertikumokkal kapcsolatos itt felsoroltak még más nem kevésbé fontos és kutatásra érdemes földrajzi és egyéb társadalomtudományi szempontú témákkal egészíthetők ki. Azt is tudjuk, hogy a leírt elképzelések lényeges vagy kevésbé lényeges volta, attól függően ki mit tart fontosnak, vitathatók. Az azonban, hogy a mai magyar valóságot és ezen belül az élelmiszer-gazdaságot sokrétűen (köztük földrajzi aspektusból is) kell elemezni, úgy véljük, nem vitatható.

Tájékoztatjuk a kedves olvasót, hogy technikai okok miatt a 88/4. sz. 1989 februárjában, a 89/1 szám pedig április első felében jelenik meg. A késésért a nyomda nevében is elnézést kérünk.

a szerkesztőség